

<https://doi.org/10.62837/2024.2.312>

Dos. ÇİNARƏ QƏHRƏMANOVA
ADİU, Azərbaycan dili kafedrası,
chinara83@gmail.com;
[Orcid id: 0000-0321-8274-4545](https://orcid.org/0000-0321-8274-4545)

SOMATİK FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏR

Dilimizin lüğət tərkibi qədim və zəngindir. Dilin dialektlərinin leksikası isə daha qədimdir. Burada ədəbi dildə işlənməyən dialektlərə xas olan sözlər nəzərdə tutulur. Dialekt sözləri zaman-zaman ədəbi dilə keçmiş, norma səviyyəsinə yüksəlmiş, ədəbi dil leksikasını zənginləşdirən əsas mənbə olmuşdur. Dialekt sözləri işlənmə məqamlarına görə iki qrupa bölünür; 1) Ədəbi dillə ortaq leksika; 2) Spesifik leksika.

Spesifik leksikanın bir hissəsini də frazeoloji birləşmələr-somatik frazeologizmlər təşkil edir.

Somatizm – insan və heyvanlara məxsus bədən uzvlərinin adlarıdır. Sabit söz birləşmələrinin formalaşmasında ən aktiv rol oynayan da bu dil vahidləridir. Dilçilik ədəbiyyatında somatizmlər əsasında formalaşan sabit söz birləşmələri ilə bağlı ayrıca bir tədqiqat əsəri yoxdur. Somatizmlə birləşmələr haqqında yalnız sabit söz birləşmələri haqqında yazılan tədqiqatlarda onların formalaşmasında iştirak edən komponentlərdən danışılan zaman qrup kimi məlumat verilir. Məsələn: rus dilçiliyində A.M.Cepasovun, N.F.Alefirenkonun, V.A.Lebedinckinin, L.P.Qaşevin, E.R.Ratuşnayanın, Azərbaycan dilçilərindən A.M.Qurbanovun bə başqalarının tədqiqatlarında frazeoloji birləşmələrindən danışılan zaman onların bir növü kimi somatizmlə sabit söz birləşmələrindən danışılmışdırsa da, xüsus bir tədqiqat işi yazılmamışdır.

Boğaz – Baş və bədəni birləşdirən orqanın adıdır. Fuzuli dialektində somatizm həm orqanın adını bildirir, həm də borclu olmaq mənasında işlənir, Səlyan dialektində isə sunbulləmək mənalarında, Bərdə dialektində “boğaz otarmax” formasında – yemək yemək, qarın doldurmaq; Fuzuli dialektində “boğaza gətirməx” formasında – bezdirmək, cana doydurmaq mənalarını; Ayrım dialektində “boğaz olmax” – hamilə olmaq, boynuna uşaq düşmək; Gəncə və Fuzuli dialektlərində “boğaz olmax” formasında – borclu olmaq; “boğazını uzməx” - əlindən almaq, istədiyi ələ keçirmək mənalarını ifadə edir. (“İstəmirəm qardaş, mənim başqasına boğaz olmağa tə:rim yoxdu” (Fuzuli); “Əvvəl taxıl boğaz olur, sumul acır, yetişir, calmaynan, ya əlnən bicirüğ.(Səlyan); “İneylər yazdan boğaz ole:yf, savax-buyun gozleyrix” (Ayrım).

Boyun – bədən uzvlərindən biri kimi boğazın arxa hissəsinin adıdır. Bundan başqa Ağdam, Bərdə, Qazax, Şəmkir, Şuşa dialektlərində araba və ya kotana qoşulan okuzə və ya kələ, Kurdəmir dialektində isə bir cut okuzlə şumlanması mümkün olan torpaq sahəsinə deyilir. Qərb qrupu dialekt və şivələrində somatizm kimi isə Ağdam

dialektində “boynuna ip salmaq” – evləndirmək, ələ keçirmək, yola gətirmək; Fuzuli dialektində isə “boynuna uşax düşmək” – hamiləlik mənalərini ifadə edən sabit soz birləşmələri yaradır.

Dırnaq – barmağın mayasının üzərində yerləşən sədəfin adıdır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində “dımaq”, Naxçıvan dialektində “dırney” formalarına rast gəlinir. “Dirney” formasında Naxçıvan dialektində ev mənasını ifadə edir. Qərb qrupunda bu somatizmlə yaranan sabit soz birləşməsinə Ağdam dialektində “dımaqnan ətin arasına girmək” birləşməsinə nümunə göstərmək olarkı, bu da “arasına vurmaq, cox yaxın qohum, dost olan iki adamı bir-biri ilə dalışdırmaq” mənasını ifadə edir.

Dil – Bu somatizm bir dil vahidi kimi dialektlərdə həddindən artıq aktivdir. Belə ki, o bir cox mürəkkəb sozlərin əmələ gəlməsində birinci komponent kimi iştirak edir və coxmaraqlı bir faktır ki, bu sozlərin hamısının əsas semantikasını dillə bağlı olur. Məsələn: Culfa, İmişli, Şamaxı, Zəngilan şivələrində “dilbaş” – qaramalın dilində əmələ gələn xəstəlik; Salyan şivəsində “dilbaz” – dilli-dilavər; Qax şivələrində “dilbənd” – tərəcəci; Qax dialektində “dilci” – aravuran və s. Tədqiq edilən dialekt və şivələrdə bu somatizm maraqlı frazeologizmlərin əmələ gəlməsində iştirak edir. Məsələn: Ağdam dialektində “dil çıxartmaq” – ağız acmaq, yalvarmaq, xahiş etmək; “dilini işə salmaq” – yalvarmaq, xahiş etmək; Fuzuli dialektində “dil bulmaq” – kiminsə və ya nəyinsə haqqında pis danışmaq; “dil surumək” – razılıq verməmək, kiminsə və ya nəyinsə haqqında pis danışmaq; “dili ağzına sığmamək” – bir şey haqqında şişirdərək danışmaq; “dili təpimək” susuzlamaq; dili gəlməmək; “dilinin balasına düşmək” – danışdığı sozun bəlasına düşmək; Şuşa dialektində “dili topux calmaq” – pəltəkləmək, tərəcədd etmək; dilində tuk bitmək (Şuşa) – bir sozu dəfələrlə təkrar etmək; Gəncə dialektində “dilində soz bitif” – bir sozu dəfələrlə təkrar etmək mənasında.

Diş – Tədqiq edilən dialekt və şivələrdə diş somatizmi sabit soz birləşməsi əmələ gətirmədə o qədər də aktiv deyil. Bu somatizmlə tədqiq olunan dialekt və şivələrdə biz bir necə sabit soz birləşməsi müəyyənləşdirdik: Şuşa dialektində “dişi bağırsağını kəsmək” – hirsənib soz deyə bilməmək; Gəncə dialektində “dişini qıjmaq” – dirənmək, tərslik etmək və s.

Dodaq – Bu somatizm də qeyri-aktiv sozlər qrupuna daxildir. Gəncə dialektində biz “dodağı qacmaq” – gulumsəmək; “dodağını sallmaq” – kismək; “dodağını buzmək” – kismək; “dodağının buzuşdurmək” – xoşlamamaq, xoşuna gəlməmək mənalərində goruruk.

Bağır (əks. şiv.) – ciyər. – Qərb qrupu dialekt və şivələrində maraqlı doğuran somatizmlərdən biri də ciyər mənasını ifadə edən “bağır” sozudur. Məsələn: bağrı yarılmaq (Gəncə) – qorxmaq, dərəcə cəkmək, sinəsinə dağ cəkmək, əzab cəkmək. Bağır kavavı cox xeyirridi (V.); – Bağır icalatnan bir yerdə qazanda da pişiririxl (Qb.); – İkiyə şiş bağır da cəxlənl yaman olar (A.Sal.).

Qeyd edək ki, Gəncə və Yevlax şivələrində bağır sozu əsasən «qara ciyər» mənasını bildirir. Ağ ciyər sozunu ifadə etmək ucun ofgə leksemi işlədilir: Ofgə quyruq yerinə işdiyir. Şivələrdə qara bağır, bağrı yarılmaq, bağrı catdamax, bağrı qan olmaq ifadələrinə də rast gəlinir: – Qara bağrı uşaxlar ye:flər, ofgələr qalif (S.); – Beyqafıl

çağırdılar dana, yazığın bağı yarıldı (Bəyd.); – Heş demirsən, elə qorxudan uşa: n bağı catdıyar (Nər.). Bağır sozu ədəbi dildə “sinə, koks, urək” anlamında da işlənmişdir; məsələn, bağına basmaq. Asemantik kok şəklində isə bağırsağ leksik vahidinin tərkibində qalmışdır.

“Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə bağır “qaraciyərlə quyruqdan hazırlanan plov xuruşu” mənasında göstərilir [2, 48]. Qarabağda aş qarası kimi istifadə edilən bağırbeyin adlanan xorək bişirilir və ayrıca da yeyilir.

Qərb qrupu şivələrində bağır sozu “qara ciyər”, ofgə sozunun digər fonetik variantı olan oyfə “ağ ciyər” anlamında işlənir: – Bu:nku bağır-oyfə savaxkı quyruqdan irəlidi (zərb-məsəl) [3, 198].

Azərbaycan dilinin Gəncə dialektində bu sozə “bağırbeyin” yemək adında da təsaduf edirik. Bu yemək qara ciyər və quzu quyruğundan hazırlanır. Hər ikisi ayrıca qaynadılaraq əzilir və bir-birinə qatılır. Paxla plovla (aş növü) yeyilir.

Qərb qrupunda bu somatizmlə bağlı diqqətimizi cəlb edən sabit soz birləşmələrindən biri də “alabağır olmaq” birləşməsidir. Bu frazeologizmin birinci komponentinin tərkibindəki “ala” sozu qan mənasında işlənməlidir və ciyəri qanamaq, ciyəri parçalanmaq mənalarını şişirtmə məqamında təqdim edir.

M.Kaşğarının lüğətində bağır “qaraciyər”, qədim türk lüğətində isə «urək» mənasında qeydə alınmışdır [11, c.1, s. 366]. “Əsrarnamə”də və digər qədim türk yazılı abidələrində “koks, sinə, ciyər, ağ ciyər, qara ciyər” mənalarını ifadə etdiyi göstərilir [14, s. 137]. “Dədə Qorqud kitabı”nda bağır yanmaq ifadəsinə rast gəlirik: Yalnızca oğul görünməz, bağırım yanar; Yandı bağırım, goynədi icim [12, s. 38]. Bağır yanmaq ifadəsi “kədərlənmək, qəm-qussəyə batmaq” anlamında izah olunur [13, s. 27].

Bağır sozunə klassiklərimizin əsərlərində də təsaduf edirik; məsələn, Bəndən iraq olduğun bağırımı qan eylədi [14, s. 137].

Bu sozun klassik ədəbi nümunələrin dilində və şivələrdə ifadə etdiyi bütün mənalara əsasən, deyə bilərik ki, bağır qədim türk dilində işlənmiş bağ, bəğ, ba kökunun “ic, icəri, daxili” mənası ilə bağlıdır [21, s.2, 19]. “Tarixən müxtəlif mənə bildirən bu soz “qaraciyər” mənasında Gəncə, Kürdəmir, Qax, Mingəcəvir, Şəki, Şəmkir, Şuşa, Qazax, “urək, qəlb” mənasında isə Ağdam, Cəlilabad, Fuzuli, Kürdəmir, Quba, Şəki, Gəncə, Neftçala və s. şivələrdə işlədilir”[6, s.254].

Somatic frazeoloji birləşmələr Azərbaycan dilinin leksik fondunda ən qədim dil vahidləri qrupuna aiddir. Dilimizin dialektlərinin lüğət tərkibindəki frazeoloji vahidlərin böyük əksəriyyətini somatik frazeologizmlər təşkil edir. Bunu qərb qrupu dialekt və şivələrindəki sabit soz birləşmələrinin komponentlərinin təhlili bir daha subut etdi. Belə ki, bu dil vahidləri çox geniş sabit birləşmələr əmələ gətirmə imkanlarına malikdir, onların işlənmə intensivliyi də yüksəkdir. Frazeoloji birləşmələr mənsub olduğunxalqın, dil daşıyıcılarının milli mentalitetini, təsərrüfat həyatını, mədəniyyətini özündə qoruyub saxlayan daşlaşmış vahidlərdir, bir dildən başqa dilə tərcümə edilmir. Başqa dildə yalnız ekvivalenti tapıla bilər.

QAYNAQLAR

1. Ağayev R.D. Azərbaycan dilinin Qarabağ dialekti (Ağdam rayonu şivələri). Fil. dok. ...dis. avtoref. Moskva: 1951, 23 səh.
2. Ağayeva R.R. Frazeologizmlərin formalaşmasında ekstralingvistik amillərin rolu. Fil. dok. dis. avtoref. Bakı: 2016, 28 səh.
3. Azərbaycan dialektoloji luğəti. I c., Ankara, 1999, 374 səh.
4. Bayramov H. Az.dilinin frazeologiyasının əsasları. Bakı. 1978.
5. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı. 1970.
6. Çobanzadə B. Secilmiş əsərləri. V c. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 261 səh.
7. Çobanov M.N. Bolnisi rayonu şivələrində işlənən bəzi arxaizmlər//ADU nun «Elmi əsərlər»i, Bakı: 1973, səh. 66-69
8. Çobanov M.N. Bolnisi rayonu şivələrinin leksikası. I. Bakı: Təhsil EİM, 1997, 210 s.; II. Bakı: Təhsil EİM, 1998, 64 səh.
9. Dəmirçizadə Ə. Az.dilinin leksik üslubiyatı. Bakı. 1962.
10. Həmzəyev T.B. Ordubad dialektinin leksikası haqqında qeydlər //Azərb.SSR EA “Xəbərlər”i (ict.elm.ser.), Bakı: 1958, №2, səh. 53-70
11. Xasıyev Z.Ə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin qərb qrupunda heyvandarlıq terminləri. Bakı: Nurlan, 2004, 146 səh.
12. Xəlilov R.Y. Saylar. Bakı: Azərnəşr, 1978, 73 səh.
13. Xəlilov R. Muasir Azərbaycan dilində II və III nov təyini soz birləşmələrinin tərəfləri arasında sintaktik əlaqə usulları. // Azərb. SSR AE-nın Məruzələri, XIV cild, Bakı: 1958, II
14. İbrahimov M. Secilmiş əsərləri. I cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2005. 432 s.
15. İslamov M.İ. Frazeoloji birləşmələr (Nuxa dialekti materialı üzrə). //Azərbaycan SSR EA-nın “Xəbərlər”i (ict.elm.ser.), Bakı: 1957, №11, s. 127-140
16. Kazımov Q. Ş. Muasir Azərbaycan dili – Sintaksis. Bakı, 2000, 496 s.
17. Mirzəliyeva M. Turk dillərinin frazeologiyası. I c. Bakı, 2009, 218 səh.
18. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı, 1990, s.270
19. M. Tağıyev. Müasir rus dilinin feili frazeologiyası. Bakı. 1966.
20. Огуджов А. Теоретическое обоснование к «Толковому словарю Азербайджанского языка» автореф. Док. фил.наук. Баку. 1962.
21. Даль В.И. Словарь живого великорусского языка. в 4-х томах. М., 1955

SOMATİK FFRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏR

ÇINARƏ QƏHRƏMANOVA

XÜLASƏ

Frazeolojilik xüsusiyyəti daşıyan dil vahidləri də dilin dialektal leksik sisteminin xüsusi bir qatını təşkil edir. Maraqlı lingvistik cəhətləri ilə fərqlənir.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri də zəngin frazeologiyası ilə diqqəti cəlb edir. Həmin birləşmələri komponentlərinə görə təhlil edən zaman onların formalaşmasında somatik ifadələrin, sayların, “olmaq, etmək, baxmaq” və s. kimi

feillərin fəallığını müşahidə edirik. Onların böyük bir qismi bədən üzvlərinin adlarının iştirakı ilə formalaşmış frazeologizmlərdir. Həmin vahidlərin formalaşmasında “baş, dil, boğaz, göz, barmaq və s.” bədən üzvlərinin adları böyük rol oynayır. Məqalədə həmin məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir.

Açar sözlər: frazeologizm, söz birləşməsi, idiom, somatik, dialekt və s.

СОМАТИЧЕСКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ СОЧЕТАНИЯ ЧИНАРА КАХРАМАНОВА РЕЗЮМЕ

Языковые единицы, имеющие характеристику фразеологии, также образуют особый пласт диалектной лексической системы языка. Он имеет интересные лингвистические особенности.

Диалекты и диалекты азербайджанского языка также привлекают внимание своей богатой фразеологией. При анализе этих соединений по их компонентам, соматическим выражениям, числам, «бытию, действию, взгляду» и т. д. мы наблюдаем активность таких глаголов, как Большую часть из них составляют фразеологизмы, образованные при участии названий частей тела. При формировании этих единиц «голова, язык, горло, глаза, пальцы и т. д.» Большую роль играют названия частей тела. Эти вопросы освещены в статье.

Ключевые слова: фразеологизм, словосочетание, фразеологизм, соматика, диалект и др.

SOMATIC PHRASEOLOGICAL COMBINATIONS CHINARA KAHRAMANOVA SUMMARY

Linguistic units that have the characteristic of phraseology also form a special layer of the dialectal lexical system of the language. It has interesting linguistic features.

The dialects and dialects of the Azerbaijani language also attract attention with their rich phraseology. When analyzing those compounds according to their components, somatic expressions, numbers, "being, doing, looking" etc. we observe the activity of verbs like A large part of them are phraseologisms formed with the participation of the names of body parts. In the formation of those units, "head, tongue, throat, eyes, fingers, etc." the names of body parts play a big role. These issues are clarified in the article.

Keywords: phraseologism, word combination, idiom, somatic, dialect, etc.

Rəyçi: professor Nəcər Hüseynova